

YEREL KALKINMA MODELİ: AFYON-SANDIKLI'DA TARIMA DAYALI SANAYİLEŞME

Serkan GÜZEL*

Özet

Sanayileşme sürecinde tarımın tasfiye edilmesini önceleyen tartışmalar, literatürdeki önemli konulardan biridir. Bu tartışmalar, tarım-ticaret-sanayi kompleksine dayanan tarıma dayalı sanayileşmenin önemini de ön plana çıkarmıştır. Tarıma dayalı sanayileşme, özellikle gelişmiş ülkelerin en temel sanayileşme yöntemi olarak karşımıza çıkar. Pazar payını genişletme çabasında olan gelişmiş ülkeler, tarım ürünlerine uluslararası kotalar koyarak, gelişmekte olan ülkeler üzerinde ticari baskı oluşturmaktadır. Ülkemizin de pancar ve haşhaş başta olmak üzere bu tür kotalarla karşı karşıya kalması, çiftçileri alternatif ürün arayışına yönlendirmiştir. Afyon'un Sandıklı ilçesindeki tarıma dayalı sanayileşme potansiyelini ortaya koymak, bu çalışmanın temel amaçlarından biridir. Bu doğrultuda elde edilen en önemli sonuçlarından biri de, uzun süre kuru tarım yapan Sandıklı çiftçisinin, sondajlama tekniklerinin yaygınlaşması ile birlikte sulu tarıma geçmesine ilişkindir. Sulu tarıma geçiş, buğday ve arpa gibi tarım ürünlerinin yanı sıra lahanası, salatalık, brokoli ve brüksel lahanası gibi alternatif tarım ürünlerinin üretimini de yaygınlaştırmıştır. Alternatif tarım ürünleri Sandıklı'nın tarıma dayalı sanayileşmesindeki temel etkenlerden biri haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Tarımsal kapitalizm, çiftlik, sulu tarım, alternatif ürün*

□ Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

GİRİŞ

Sanayileşme sürecinde tarımın tasfiye edilmesine ilişkin tartışmalar, tarım-ticaret-sanayi kompleksinin tarıma dayalı sanayileşmedeki rolüne vurguda bulunur. Toprak üzerindeki nüfus baskısını azaltmak, işgücü fazlasını sanayi alanlarına kaydırmak vb. gibi ölçütler, tarımsal kapitalizm ile sanayi kapitalizminin bir bütün olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Tarımsal kapitalizm ile sanayi kapitalizminin iç içeliği, tarıma dayalı sanayileşmenin temelini oluşturur.

Küresel ekonomideki tekel kurma şansının büyük ölçüde tarım ürünlerinin satışına bağlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, gelişmekte olan ülkelerin tarıma dayalı sanayileşme sürecinde gelişmiş ülkelerden bir adım geride olduğu açıkça ortaya çıkar. Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki bu eşitsiz ekonomik ilişkiler, bağımlılık teorilerinde ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Bu teorilerin ilgi alanı gelişmiş ülkelerin uluslar arası pazardaki gücünü ortaya koymakla sınırlı değildir. Bağımlılık teorileri, öte yandan gelişmekte olan ülkelerin de tarıma dayalı sanayileşmeyi gerçekleştirebileceğini öne sürer.

Gelişmiş ülkelerin çoğu tarıma dayalı sanayileşmeye gereken önemi vermektedir. Gelişmiş ülkeler, hangi aşamada olursa olsun tarımsal üretimin sanayileşmedeki önemini göz ardı etmemişlerdir. Son dönemlerde pazar payını genişletme çabasında olan bu ülkeler, tarım ürünlerine uluslararası kotalar koyarak, bir yandan kendi tarımsal ürünlerini güvence altına alırken; diğer yandan da gelişmekte olan ülkeler üzerinde ekonomik baskı oluşturmaktadır.

Diğer gelişmekte olan ülkelere olduğu gibi ülkemizde de pek çok tarım ürününün uluslararası kotalarla engellenmeye çalışılması, tarıma dayalı

sanayileşme sürecini yavaşlatmaktadır. Ancak genel anlamda ülkemizde özel anlamda ise Afyon-Sandıklı'da alternatif tarım ürünlerinin yetiştirilmeye başlanması, tarıma dayalı sanayileşmenin gerçekleş(tiril)me olanağını artırmıştır. Sandıklı'da tarıma dayalı bir sanayileşme modelinin etkinlik kazanması, uluslararası kotalarla sınırlandırılmaya çalışılan tarım ürünleri ile açığa çıkan sosyo-ekonomik zararı azaltıcı bir işlev görmesi anlamına gelir.

TARIMA DAYALI SANAYİLEŞME

Geleneksel ekonomiden modern ekonomiye geçişin tarımsal üretimin yapısını belirgin bir şekilde değiştirmesi, ekonomik gelişme ile tarımsal üretimi yakından ilişkili hale getirmiştir. Ekonomik gelişme sürecinde tarım ya da sanayiye öncelik verilmesine ilişkin tartışmalar, tarım ile sanayinin ayrılmaz bütünlüğünü vurgulaması açısından oldukça önemlidir. Ekonomik büyümenin tarımsal üretim kapasitesinin ve buna bağlı olarak tarımsal ürün çeşidinin art(ırıl)masına bağlı olduğunu, sanayi devrimi açık bir şekilde ortaya koymuştur. Böylece sanayi gibi tarım da kitle üretimine geçmiştir (Weitz, 1995: 247-253). Tarıma dayalı sanayileşmedeki kırsal dönüşüm sorunu, sanayinin artan taleplerini karşılayabilecek tarımsal üretim anlamına gelir (Berger, 1992: 78). Sanayileşme için gerekli olan kaynakları tarımsal üretimden sağlamak (Serin, 1963: 54), tarımsal kapitalizm ile sanayi kapitalizminin iç içe geçmiş yapısını oldukça açık bir biçimde ortaya koymuştur. Beckford ve Holliday'e göre tarımın sanayileşmedeki rolü, tarımdan hammadde temin edilmesine bağlı olduğu kadar artık ürünün sanayiye transfer edilmesine de bağlıdır (Berger, 1992: 88). Tarımsal üretimin sanayinin taleplerini karşılayabilmesi ise, büyük ölçüde tarımın makineleşmesine bağlıdır. Yüksek düzeyde makineleşme gerektiren

tarıma dayalı sanayileşme, aynı zamanda hektar başına düşen verimi ve üretim kapasitesini artırması açısından sermaye birikimine ivme kazandıran temel etkenlerden biridir (Richards, 1988: 126).

Küçük ölçekli işletme yapısından büyük ölçekli işletme yapısına geçiş, tarımsal üretimin modernleşmesinde önemli rol oynar. Tarımsal kapitalizm ile sanayi kapitalizmi kavramlarının tarıma dayalı sanayileşmedeki rolüne dikkat çeken Akşit (1985:113), dönüşüm sürecindeki çiftliklerin sanayi ve ticaret kesimleri ile tamamen bütünleşmiş ve bir "agribusiness" örgütlenmesi içinde tarım-sanayi, ticaret-sanayi kompleksine dönüştüğünü öne sürmüştür. Hall (1994: 76), agribusiness kavramsallaştırmasının, büyük ölçekli çiftliklerin tıpkı fabrika gibi üretim yapmasına denk düştüğüne dikkati çeker. Tarım-ticaret-sanayi kompleksi sonucunda oluşan sermaye birikimi, tarımda makineleşmeyi yaygınlaştırmış; böylece dikkate değer bir üretim artışı oluşmuştur (Kemp, 1978: 10; Kemp, 1969: 45). Ticaretin gelişmesinin yanı sıra burjuvazinin tarımla bağlarını güçlendirmesi (Cobb, 1984: 28), genel anlamda pazara yönelik üretime özel anlamda ise tarıma dayalı sanayileşmeye ivme kazandırmıştır. Tarımın sanayinin etkisi altına girmesi, Avrupa'daki çiftçiliği tamamen ortadan kaldırmamıştır. Aksine sanayileşme Avrupa tarımını güçlendirmiştir. Avrupa'daki uluslaşma sürecinin, çiftçileri ulusal pazar için üretime yönlendirmesi, Avrupa tarımının geliştiğinin önemli bir göstergesidir (Richards, 1988: 19).

Harrison'a göre pek çok gelişme teorisi, tarıma dayalı sanayileşmenin hane içi üretim yapan küçük çiftliklerin üretim kapasitesinin artırılması ile yakından ilişkili olduğunu vurgular. Yoksa tarıma dayalı sanayileşmenin sosyalist ya da kapitalist üretim farkı ile hiçbir ilişkisi

yoktur (Berger, 1992: 78). Tarıma dayalı sanayileşme, "kırsal gelişme teorisi" ve "kırsal kooperatif teorisi" olarak iki temel kategoriye ayrılır (Weitz, 1995: 245). Özel girişimciliği önceleyen kırsal gelişme teorisi Batı Avrupa'daki, kamusal girişimciliği önceleyen kırsal kooperatif teorisi ise Doğu Avrupa'daki (Rusya'yı da içine alır) tarıma dayalı sanayileşme gerçekliğine denk düşer. Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere pek çok Avrupa ülkesi, tarımı sanayileşmenin olumsuz etkilerinden korumak için tarımsal merkezi kontrol sistemleri kurmuştur. Bu, bir anlamda hem pazara yönelik üretim yapan hem de hane içi üretim yapan çiftçilerin, sanayileşmenin olumsuz etkilerinden korunması anlamına gelir. Üstelik bu ülkelerdeki kolektifleştirme süreci, ulusal pazara daha fazla gıda üreten büyük çiftliklerin önünü açmıştır. Bu çiftliklerin geliştirilmesi ise, temel ulusal politika haline getirilmiştir (Davies, 1980: 1). Polonya ve Yugoslavya'da aile çiftliklerinin yok olmamasının nedeni, Doğu Avrupa'da uygulamaya konulan kolektif üretimin kapitalist üretime dönüşümü başarmış olmasıdır. Buna karşın Batı Avrupa çiftçisi arazisini birleştirme yoluna gitmemiştir. Böylece pazara yönelik üretim yapacak çiftliklerin oluşum sürecinde pek çok aile çiftliği ortadan kalkmıştır.

Bu etkenler birlikte değerlendirildiğinde, 1950 ve 1960'larda bile Avrupa'nın pazara yönelik tarımsal üretime geçme çabası içinde olduğu açık bir şekilde ortaya çıkar (Richards, 1988: 20). Bu, aynı zamanda öne sürüldüğü gibi Avrupa'nın tarıma dayalı sanayileşmesini çok önceleri tamamlamadığı anlamına gelir. Batı ve Doğu Avrupa'nın tarıma dayalı sanayileşme modeli, ilerleyen dönemlerde tarıma dayalı sanayileşmeyi gerçekleştirmek isteyen gelişmekte olan ülkelere örnek model oluşturmuştur

(Richards, 1988: 23). Ancak gelişmekte olan ülkelerin tarıma dayalı sanayileşmeyi gerçekleştirebilmeleri, büyük ölçüde tarımsal kapitalizm, pazar ilişkileri, alternatif ürün, tarımda makineleşme ve çiftliklerin oluşumuna bağlıdır.

BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Afyon'un Sandıklı ilçesindeki tarımsal üretim kapasitesini, alternatif tarım ürünlerinin sanayileşmedeki rolünü ve tarıma dayalı sanayileşme potansiyelini ortaya koymak amacıyla kaymakam, belediye başkanı, oda başkanları, fabrika sahipleri ve gazete yöneticileri başta olmak üzere 26 bölge ileri geleni ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Görüşme formundaki sorular, 1920'li yıllardan bu yana çiftçiliğin geçirdiği değişimi, pazara yönelik üretimin başlangıcını, tarımda makineleşme düzeyini, hasat zamanında diğer bölgelerden gelen işgücünü ve tarıma dayalı sanayileşme potansiyelini ortaya koymak ile sınırlandırılmıştır.

Tarımda Makineleşme ve Çiftliklerin oluşumu

Tarıma dayalı sanayileşmenin gerçekleşmesi, büyük ölçüde tarımsal ürünlerin fabrikada işlenmesine bağlıdır. Bu bakış açısından, kitlesel üretim yapan fabrikaların, pazar için üretim yapan büyük çiftliklere önem verdiği öne sürülebilir. Diğer bir anlatımla, tarımsal kapitalizm, çiftlikler aracılığıyla sanayi kapitalizmine ürün sağlar. Arazi büyüklüğü başta olmak üzere ürün çeşidi, hayvancılık, teknik bilgi, gübre ve makine kullanımı, sermaye, borç, pazar ile etkileşim, çiftlik sınıflamasının temel ölçütleri arasında yer alır. Ayrıca bir çiftliğin modern olup olmadığı, kullandığı teknoloji, sürekli veya mevsimlik işçi çalıştırma ve pazara yönelik üretim yapma kapasitesi ile yakından ilişkilidir. Çiftlik kavramında arazi büyüklüğü ön

planda olmasına karşın; çiftliğin modernlik ölçütünde çiftlik büyüklüğü arka planda kalır (Akşit, 1985: 106; Young, 1984: 158). Koutsky'e göre bir çiftliğin modern nitelikler taşıması, büyük ölçüde maliyetleri düşürecek uzman kişilerin yönetimi ve pazara yönelik üretime bağlıdır (Berger, 1992: 78).

Sandıklı'daki çiftçiliğin gelişiminin makineleşme düzeyi ile yakından ilişkili olduğu, görüşmelerden açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Katılımcılardan biri, tarımdaki makineleşmeyi, "1920'lerde Sandıklı'da buğday, arpa ekiminden başka bir şey yoktu. Bunların da verimleri düşüktü. Arazi bir yıl ekilir bir yıl dinlendirilirdi. Mibzerlerle birlikte araziler her yıl ekilir hale geldi." şeklinde ortaya koymuştur. Diğer bir katılımcı, tarımdaki makineleşmeyi, "1920'lerde [henüz] çiftçilikte teknoloji gelişmemişti. 1950'lerde traktör sayısı bir elin parmağı kadar bile yoktu. O dönemde çiftçilik karasabanla yapılıyordu. Teknoloji Sandıklı'ya 1970'lerde girmeye başladı." ifadeleri ile belirginleştirmiştir. Çok zor koşullarda olsa da tarımın gelişmeye başladığı, "1920'lerde hayvan gücü ile yapılan çiftçilik baskındı. Karasaban söz konusu idi. 1940'larda gazlı ve demir tekerlekli traktörler geldi. 1950'lerde Amerika'nın Türkiye'ye uyguladığı politikalar, tarım makinesi, ekipman ve 2-3 yıllık düşük faizli kredi sağladı; böylece modern tarıma geçildi. 1954'ten bu yana modern ziraat gelişti. 1980'lerde herkes traktör sahibi olmaya başladı. 1990'dan sonra entansif tarım dediğimiz sondaj çalışmaları ile sulu tarıma geçildi. Patates üretimine geçildi. Bu sayede sanayileşme de gelişti." düşüncesinden anlaşılmaktadır. Traktörlerin üretim artışındaki rolünü bir başka katılımcı şöyle ifade etmiştir: "Mazotlu traktörlerin arkasına pulluk takılır tarla sürülürdü. At ile 10-20 dönüm arazi işlenebilirken,

traktör ile 50-100 dönüm arazi işlenmeye başlandı.”

Tarımda makineleşmenin şekerpancarı üretimi ile geliştiği, “1940’larda sanayileşme olmadığı için [sınırlı sayıda] buğday, arpa, hububat ekiliyor ve hayvancılıkla uğraşılıyordu. Şekerpancarı üretimi ile bölgenin makineleşmesi paraleldir. Makineler yapılmaya başlayınca üretim artmaya başladı.” düşüncesinde oldukça açıktır.

Katılımcılardan biri, tarımda makineleşenin, verimlilik artışıdaki önemli etkenlerden biri olduğu gibi üretim sürecini de kolaylaştırdığını, şöyle örneklendirmiştir: “Şimdi traktörün arkasına takıyorsun tohumluğu, koyuyorsun iki kişi işin başına, ekim işlemi çok kısa sürede tamamlanıyor. Eskiden bir dönüm 10 ırgat ile ekilebilirken, şimdilerde aynı sayıda ırgat ile 5-6 dönüm tarla ekilebiliyor. Eskiden patatesi çapalarla yaparken, şimdi traktörün arkasına takılan boğaz doldurma makinesi ile çok kısa sürede yapılıyor. Eskiden 1 dönüm yeri 10 tane işçi ekiyorsa, şimdi 15 dönüm yeri traktör bir kişi ile yapabiliyor.” Bu düşüncüyü başka bir katılımcı, “eskiden harman 3-4 ay sürüyordu. Bugün 20 günde harman işi bitiyor. Şu anda her şey makineleşti.” diyerek desteklemektedir.

Sandıklı tarımındaki makineleşme düzeyini, aşağıdaki ifadeler de oldukça açık bir şekilde ortaya koyar:

“Pat patlar, Sandıklı tarımının yükünü göğüsleyen ve Sandıklı icadı olan bir tarım makinesidir. Pat patlar sondaj kuyusu açmada kullanıldı.”

“Pat pat, saman balyalama, mısır tablası, patates toplama ve pancar sökme makineleri Sandıklı’da üretilmeye başlandı. İç ve dış pazarlara veriliyor şu anda.”

“Soğana el değmiyor. Hepsini makine yapıyor. Çuvallamayabile. Ayçiçek söken ve samanı boşaltan makinelerimiz bile var. Bu makineleri biz üretiyoruz”

“Makineleşme toplu üretimi de beraberinde getirdiği için pazara yönelik üretim de günden güne artıyor. Burada en küçük arazi 30 dekadır. Buralarda arazilerin büyük olması da makinelerin gelişmesinde en büyük faktördür.”

“Çiftçi, verim artışını sağlayabilmek için makineleşmeye yönelmiştir. Zaten şu anda tarım alet ve makineleri bölgemizde çok yüksek oranlardadır. Pat pat, saman balyalama ve anız toplama makineleri üretiliyor şu anda.”

“Tarımda makineleşme Türkiye ortalamasını geçmiştir. Elibollar bu işi çok iyi yapıyorlar. Bu makineleri, çevre bölgelere ve yurt dışına satıyorlar.”

“Sandıklı çiftçisi Türkiye ortalamasında kaliteli bir çiftçilik yapıyor. Sanayicilerimiz en son tarım alet-makinelerini çiftçilerimizin kullanması için üretiyor durumdadır. Bu makineleri dış ülkelere dahi ihraç ediyorlar.”

Tarımsal verimlilik düzeyinin artmasındaki en temel etkenlerden biri olan makineleşmenin, bölgedeki işgücünü topraktan kopardığını öne süren katılımcıları göz önünde bulundurmamak oldukça önemlidir: “Sandıklı makineleşmeden nasibini aldı. Çiftçilik karasabanla yapılıyordu. Zamanla pat patlar, patates toplama, pancar sökme ve saman balyalama makineleri çıktı... Fakat makineleşme, işgücünü topraktan kopardı. Yani makineleşme bize zarar

verdi. 20 sene sonra geleceğimiz seviyeye 20 sene önce geldik.”

Katılımcılardan biri makine ile yapılamayacak işlere ilişkin şunları ifade etmiştir: “Dağ köylerindeki küçük arazi sahibi çiftçiler, ovalardaki büyük arazilerde çalışmak üzere geliyorlar. [Ayrıca] Şuhut, Dinar ve Güneydoğu’ndan patates ve salatalık toplamak için işgücü geliyor. O dönemde Sandıklı’ya dışardan 3-4 bin işgücü geliyor. Dışardan işgücü gelmesi burada 3000-4000 [TL] olan ücret, 9000 [TL]’e çıkabilir.” Başka bir katılımcı şöyle devam etmiştir: “Kendi bölgemizden Nazilli gibi verimli bölgelerde çalışmak için işgücü gidiyor. Ben bu çelişkiyi pek anlayamadım. Sandıklı’da çalışma imkânı varken neden 150 km uzaktaki Aydın’a gidiyorlar. Kendi işgücümüz Aydın’a gidince, haliyle doğudan da işgücü [mevsimlik tarım işçisi anlamındadır] göçü geliyor.”

Alternatif Ürün ve Pazar İlişkileri

Pazar; çiftlik, tarımsal kapitalizm, makineleşme, sanayileşme ve fabrika gibi modern sanayi toplumunun öğelerini de kendi içinde sentezleyerek yepyeni bir oluşum ortaya çıkarır. Alıcılarla satıcılar arasındaki ilişki olarak tanımlanan pazar, kendi içine kapalı geleneksel tarım sektöründen, değişime dayalı modern sektöre geçişteki en önemli etkidir (Ekin, 1979: 21; Polanyi, 1969: 202). Üstelik modern pazar ile bağlantı, toprak verimliliğini artıracak üretim yöntemlerini araştırabilme fırsatı yaratır (Price, 1983: 344). Pazarın; üretimin artışı, üretim fazlasının depolanması ve yeni üretim tekniklerinin uygulanmasını kolaylaştırma gibi olumlu işlevleri vardır (Kemp, 1969: 6). Ayrıca pazar; ticaret ağlarını geliştirdiği, maliyetleri düşürdüğü, karları artırdığı ve üretim tekniklerini geliştirdiği için tarıma dayalı sanayileşmeyi kolaylaştırır (Wood, 2002: 23). Geçim amacını parasal kazanca dönüştüren pazar, tarıma dayalı

sanayileşmeye ivme kazandırır (Polanyi, 2000: 83).

Ülkemizde yetişen temel tarım ürünlerinin uluslar arası kotalarla karşı karşıya kalması, pek çok bölge gibi Sandıklı’yı da alternatif ürün arayışına yönlendirmiştir. Önceleri uluslararası kotaların olumsuz etkilerinden kaçınmakla sınırlı olan alternatif ürün arayışı, sonraları kuru tarımın sulu tarıma yol vermesine neden olmuştur. Sulu tarıma geçişle birlikte, patatesin yanı sıra brokoli ve brüksel lahanası gibi tarım ürünlerine yönelim, Sandıklı çiftçisinin pazarla bağlantısını güçlendirmiştir. Arpa ve buğday gibi kuru tarım üretiminden, patates ve brokoli gibi alternatif ürünlere yönelişi sonucunda, Sandıklı çiftçisinin pazar payının arttığı, katılımcıların ifadelerinde oldukça açıktır:

“I. Dünya savaşından bile çok önceleri buğday ve arpa satışına yönelik modern olmasa bile bir ticari hayatı burada görmek mümkündür.”

“1950’den bu yana bölgemizde pancar üretimi var. Fakat pancar ne eskiden ne de şimdilerde takas ürünü değildir. Çünkü devlet alır. Piyasaya yönelik üretim patates ile birlikte başlamıştır.”

“Patates 10-15 yıldır var. [Sandıklı], patates bakımından Türkiye’nin üçüncü ambarıdır. Niğde, Nevşehir ve Ödemiş’ten sonra Sandıklı patatesi gelir. [Ayrıca] 5-6 senedir mısır ekilmeye başlandı.”

“Siyasi nedenlerden dolayı pancara kota uygulandığı için alternatif ürün arayışına girildi; patates böylelikle yaygınlaştı. Burada kurulan patates fabrikası, patates ekiminin yaygınlaşmasında etkili oldu. Daha önceden adını bile bilmediğimiz brokoli ve brüksel

lahanası gibi ürünler, fabrika sayesinde ekilmeye başlandı.”

“Patates borsası kuruldu. Soğan ve kimyonda da borsalar oluşacaktır. Aynen Avrupa’daki gibi. Bunun ışıklarını yaktıklarını görüyorum.”

“Önceleri buğday, arpa vb. gibi kuru mahsuller üretiliyordu. 10-15 sene önce patates, haşhaş, kimyon gibi ürünlere geçilmeye başlandı.”

“Karacaören kasabasında 60 ton çilek üretildi. Banaz’dan gelip bunu satın alıyorlar. Yavaşlar köyünde vişne yetişiyor. Reşadiye’de salatalık yetişiyor. İkinci ürünün verimliliği çok olunca ve alternatif ürünler olan lahana, domates, salatalık, vişne vb gibi ürünleri tüccarlar gelip alıyorlar. Tüccarlar, mevsiminde, günde 150-200 kamyon ürün kaldırıyorlar. Bektaşlar köyünde turşuluk lahana için pazarlar kuruluyor.”

“Modern endüstriyel üretim ön planda. Artık çiftçi bilinçli olduğu için neyi ürettiğinde ne kadar kazanacağını eski yıllara oranla çok iyi biliyor.”

Sulama tekniklerinin gelişmesi ile birlikte ürünlerin çeşitlendiğini değişik katılımcılar kendi bakış açılarından ifade etmişlerdir: Katılımcılardan biri, “1970’lerde sulama arttı. 5-6 metre ile akma-sulama yapardık. Plastik boru yoktu. 5 dönüm patates ektik mi, bir sene de 5 dönüm ancak işleyebilirdik. Şu anda 50-100 dönüm patates, pancar ekip işleyebiliyoruz.” şeklinde açıklamıştır. Diğer bir katılımcı şöyle devam etmiştir: “Sandıklı’da su yoktu. Şeker şirketi olan Pankobirlik 700-800 kuyu açtırdı. Pancar eken çiftçilere derin kuyu kredisi verildi. Şeker şirketinin verdiği paralar 700 milyon [TL] ise, ödeme yaparken sadece

stopaj vergisini almıştır. 150 metrelik kuyular kazılmış sulama geliştirilmiştir. Yukarı ovada barajlar yapılıncaya daha verimli hale gelmiştir.” Başka bir katılımcı ise, “sulu tarıma geçildikten sonra çiftçi yeraltı sularını kullanmaya başladı. Daha önceden 10-15 metreden su alınırken; şu anda 250-300 metreden su alınmaya başlandı. Bu da büyük bir külfeti getirdi. Son yıllarda yapılan barajlarla bazı köyler sulandı ve verimlilik arttı. Bir kuyunun maliyeti 25-30 milyar [TL] olunca herkes sondaj vuramıyor. Bu yüzden 3-5 arazi sahibi bir araya gelip ortak kuyular açıyorlar. [Böylece] ürün çeşitlendi; buğday ve arpanın yanında patates, pancar, salatalık ve soğan gibi alternatif ürünler ekilmeye başlandı.” şeklinde düşüncesini belirtmiştir. Ancak sulamanın yeraltı suyunu azalttığını öne süren katılımcılar da göz önünde bulundurulmalıdır: “Belirli yerlerden fay hatları geçiyor. Çiftçilerimiz bu hatlardan yeraltı suyu elde ediyorlar. Bu da yeraltı suyunun azalmasına sebep oluyor. Bunun yerine o suların baraj ile desteklenmesinden yanayım. Yöremizde çok sayıda gölet, baraj yeni yeni yapılıyor.”

Sandıklı tarımının pazar ile ilişkilerinin gelişimini katılımcılardan birinin “Sandıklı çiftçisi, 1990’lardan sonra patates üretimi ile pazara entegre oldu. İhracata zaman zaman patates, soğan, anason, kimyon ve haşhaş gibi ürünler gidiyor.” şeklindeki açıklamasını, başka bir katılımcı şu şekilde desteklemiştir: “Pazar ile ilişkilerde günden güne bir gelişme oldu. Ulaşım ve iletişimin gelişmesi de bunda etkilidir. Ama Sandıklı çiftçisi tamamen pazar ile bütünleşmiş sayılmaz. Ürünler ancak dışardan gelen tüccarlar aracılığıyla pazara ulaşabiliyor ki; bu da karı düşürüyor. [Böylece] Sandıklı içinde kalması gereken para dışarıya gidiyor.

Çiftçi örgütsüz olduğu için tüccarlar bunu iyi değerlendiriyorlar.”

Sandıklı çiftçisinin pazardaki konumunu güçlendirmek çeşitli teknikler geliştirdiği katılımcıların düşüncelerinde oldukça açıktır. Görüşülen kişilerden biri, bu tekniği şöyle anlatmıştır: “Akin’de dağı delip patates saklamak için depolar yapıldı. Patatesin tonu bu depolarda 20000 [TL]’ye saklanıyor. Bunlar biriktirilip, kışın patates azaldığı zaman piyasaya sürülüyor. [Ayrıca] patates, Yunanistan ve Diğer Avrupa ülkelerine buradan gidiyor.” Diğer bir katılımcı ise “her konuda olmasa bile belli konularda bir birlik sağlandı. Ürünleri istediğimiz zaman pazara sunup, büyük gelirler elde etme yoluna gidiyoruz. Bu da pazarlama gücü sağlıyor bize. [Ayrıca] çilek ve vişne, Banaz ve Uşak gibi bölgelere gidiyor. Sütçülük ve hayvancılık konusunda da ileriyiz. Sandıklı’nın büyük baş hayvan sayısı 25000 dolaylarındadır.” diyerek daha önceki katılımcının düşünceleri desteklemiştir.

Görüşmeler, patatesin ikinci ürün olarak ekildiğini ve bundan yüksek verimlilik elde edildiğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bir katılımcı, “çiftçinin biri ağustosta ikinci ürün patates ekmiş: Güzün arpa ve buğday ekmiş, mayıs-haziran ve temmuzda kaldırmış. Normalde ölü dönem geçirip, tekrar arpa ve buğday ekmesi gerekirken ağustosta patates ekmiş. [Üstelik] lahana ve karnabahar ikinci ürün olarak ekilmeye başlandı.” ifadeleri ile anlatmıştır. Başka bir katılımcı ise, üç yılda beş verim projesini şu şekilde açıklamıştır: “Bir yıl arpa ve buğday, peşinden patates ve lahana ekersen, 3 yılda 5 verim alırsın. Daha önceden lahana gibi alternatif ürünler pek bilinmezdi. Turşu fabrikası bunu öğretti.”

Çiftçinin pazarda her geçen gün daha güçlü konuma geldiğini ortaya koyan pek çok görüşmeye rağmen,

çiftçinin tüccarla olan birebir ilişkisinin pazardaki güçlü konumu azaltıcı işlev gördüğünü ön plana çıkaran katılımcıların ifadeleri de oldukça önemlidir. Bu görüşü savunan katılımcılardan biri, “çiftçinin durumu o kadar da iyi değil. Örgütlenme olması gerekir. Fakat bu örgütlenme kooperatifçilik ile olmamalıdır. Şirketleşme ile olmalıdır. Çünkü kooperatifçilik dünyada bugün bitti. Kooperatif ile şirket çok farklıdır. Şirkette müdür, kooperatifte yönetim kurulu vardır. Kooperatifin çekini esnaf almaz. Sandıklı’da patates için 2-3 trilyon paradan bahsediliyor. Patatesi yüksek ücretten satmak istiyorsak, şirketleşme şarttır.” şeklinde ortaya koymuştur.

Tarımsal Kapitalizm

Tarım, geçimlik üretim yapan küçük tarlalar ve pazara yönelik üretim yapan çiftlikler olmak üzere iki kategoriye ayrılır (Franklin, 1973: 98; Stinchcombe, 1966: 184). Ancak ürünlerinin ticari bir potansiyel taşıdığına bilincine varan küçük toprak sahibi çiftçi, zamanla pazara yönelik üretim yapmanın önemini kavramaya başlar (Data, 1996: 99-100). Akşit (1985: 30), küçük ölçekli susam eken çiftçiler üzerine araştırmasında, üretimde pulluk kullanmasıyla birlikte pazara yönelik üretimin önünün açıldığı sonucuna varmıştır. Ayrıca Ersoy (1984: 8), küçük ölçekli tarımın pazara yönelik üretim yapmasının, sermaye birikimindeki önemli etkenlerden biri olduğunu öne sürmüştür. Bu, sermaye birikimine gitmesi açısından, pazar için üretim yapan küçük ölçekli tarımın, tarıma dayalı sanayileşmedeki işlevselliği anlamına gelir (Singht, 1994: 210; Taylor, 1984: 132). Üstelik söz konusu tespitler, sanayileşmenin ilkel dönemlerinde büyük ölçüde arazi büyüklüğüne bağlı olan tarıma dayalı sanayileşmenin, günümüzde tarımda makineleşmeye bağlı hale geldiğinin

önemli bir göstergesidir (Kriedte et al., 1981: 7; Schneider, 1969: 53).

Sandıklı'daki tarıma dayalı sanayileşme eğiliminin önceliği, görüşme yapılan kişilerin tamamına yakının düşüncelerinde oldukça açıktır. Bölgenin tarıma dayalı sanayileşme eğilimini tarımsal ürünlerin niteliği arasındaki farklılıklara gönderme yaparak ortaya koyan katılımcılardan biri, "bir kişinin 4 ağacı var, vişne ve erik üretilip reçel yapılır satarlar. [Oysa] bizim burada yapılan buğday, arpa, pancar ve haşhaş üretimi bundan farklıdır. 100 dönüm buğdayı bulgur etmek bundan farklıdır. Bu bir fabrikasyon işidir. Fabrikasyon olmadan bu işi yapmak çok zordur. Patateste de olay aynıdır. Bu büyük sanayi dallarının oluşması ile olabilecek bir şeydir." şeklinde örneklendirmiştir. Başka bir katılımcı, "tarıma dayalı sanayi deyince, tarım ürünlerinin işlenerek pazara satılması anlaşılır. Yem konusunda zaten biz ihtiyacı karşılıyoruz, bir tane daha gerek yok. Fakat memlekette buğday ve arpa işlemeciliği üzerine bir un fabrikası çalışır. Et ve süt fabrikası kurulabilir. Köylerdeki meralardan toplanan et ve süt ürünleri, modern bir fabrikada işlenerek pazara satılabilir. İyi bir et kombinesi kurulabilir. Çünkü bu alanda açık var Sandıklı'da." şeklinde düşüncesini ortaya koymuştur.

Sandıklı'daki tarıma dayalı sanayileşmenin gelişim seyri, katılımcıların düşüncelerinde oldukça açıktır. Buna göre;

"1950'lerde burada çiftçinin ürettiği malları tüccarlara satmak amacıyla zahire pazarı kuruldu. Hububat üretiminde bir artış olduğu için dışarıya satış arttı. 1940-50'lerde pancar ekimi gelişmeye başladı. 1970'te makineleşmenin artmasıyla un ve yem fabrikaları kuruldu. [Ancak] 1992'de krize yakalandıkları için kapandılar."

"Patates üretiminin burada fazla olmasından dolayı gelen girişimciler patates fabrikası kurdular. Bu, zamanla diğer ürünler de kendini gösterecektir. Lahanada da bu başladı. Fabrikalaşma bölgede tarıma dayalı sanayileşmenin en somut adımıdır. Çiftçiler, böylelikle pazara girdi sağlıyorlar. Fabrikalar da bunları işleyerek pazara sattıkları için sonraki yıl çiftçiden daha çok hammadde alabiliyorlar."

"Patates fabrikası çiftçilere sözleşmeli olarak brokoli ektirip, donmuş gıda olarak satar. Sanpa sadece patates fabrikası değildir, aynı zamanda 52 çeşit sebze işleyebilir. Bölgede patates bol yetiştiği için, çiftçiler bunu patates fabrikası zannediyorlar. Sebze ve meyveleri dondurulmuş gıdalar haline getirebilir."

Tarıma dayalı sanayileşme için, bölgede üretilen tarım ürünlerinin işlendikten sonra pazara sunulmasına dikkati çeken bir katılımcı, şunları ifade etmiştir: "Hububatı hububat olarak satmakla, hububatı et olarak satmak arasında bölgeye giren gelir açısından çok farklılık vardır. Tarıma dayalı sanayileşme konusundaki en önemli unsur, üretimin sanayileşme kapsamında ileri teknoloji ile işlenmesi ve pazara satılmasıdır." Diğer bir katılımcı, bölgedeki tarım ürünlerinin işlenmeden hammadde olarak pazara sunulmasının, bölgeye verdiği zararı şöyle ortaya koymuştur: "Bu sene Sandıklı'da ekilen ürünlerden elde edilen hasat satışından dışarıya 300-500 milyar [TL] gitti. Patates fabrikası gibi 3-5 tane fabrika daha açılırsa, tarıma dayalı sanayileşme sağlanabilir." Başka bir katılımcının tarıma dayalı sanayileşme anlayışı dikkate değerdir. Ona göre, "tarıma dayalı sanayileşme de çok bilinçli bir ekim yapılmalıdır; ekim bittikten sonra

ürün makinelerle toplanmalıdır. Sandıklı bölgesinde genelde arpa, buğday, pancar ve patates ekilir. Bunların hasatında öteden beri saman makineleri kullanılır. Eski makineler hasatta % 20 fire verirken, gelişmiş makineler hemen hemen hiç fire vermiyor. Tarım sektöründe makineleşmenin oranı ne kadar büyük olursa, tarıma dayalı sanayileşme de o kadar fazla olur.”

SONUÇ

Afyon'un Sandıklı ilçesindeki tarıma dayalı sanayileşme potansiyelini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmanın en temel sonuçlarından biri de, uzun süre kuru tarım yapan Sandıklı çiftçisinin, sondajlama tekniklerinin yaygınlaşması ile birlikte sulu tarıma geçmesine ilişkindir. Sulu tarıma geçiş, buğday ve arpa gibi ürünlerin yanı sıra salatalık, brokoli, brüksel lahanası, vişne ve çilek, gibi alternatif tarım ürünlerinin yetiştirilmesini de yaygınlaştırmıştır. Alternatif tarım ürünlerindeki yaygınlaşma, tarımda makineleşmeyi hızlandırıcı işlev gördüğü gibi bölgenin tarıma dayalı sanayileşme potansiyelini de açığa çıkarmıştır. Tarımda makineleşme, sanayinin işleyebileceği çiftliklerin oluşumu, pazar bağlantısı, alternatif ürün yetiştirme ve tarımsal kapitalizm ölçütleri, bunun en önemli göstergesidir. Söz konusu ölçütler, aynı zamanda kitlesel üretimin önünü açmıştır.

Tahıl üretimine dayalı bir sanayileşme yöntemi yerine alternatif tarım ürünlerinin işlendikten sonra pazarlanmasına yönelik sanayileşme yöntemine verilen öncelik, bölge ileri gelenleri ile yapılan görüşmelerden elde edilen önemli sonuçlardan biridir. Arpa ve buğday gibi kuru tarım ürünleri dışındaki patates, salatalık, brokoli, brüksel lahanası, vişne ve çilek gibi sulu tarım ürünlerinin bölgede işlendikten sonra pazara sunulması için alınan önlemler, bölgenin tarıma dayalı sanayileşme düzeyinin önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilir. Böylece katılımcıların tamamına yakınının, bölgedeki tarıma dayalı sanayileşme potansiyeline dikkati çektiği açıkça ortaya çıkar.

Pek çok ilçede bulunmayan ticaret borsasının varlığı, bölgenin tarıma dayalı sanayileşme kapasitesini artırıcı işlev gören sosyal organizasyon olarak karşımıza çıkar. Tarıma dayalı sanayileşmenin, sebze ve meyve üretimi dışında et ve süt ürünlerinde de yaygınlaşması, büyük ölçüde önceleri temelleri atılmış olan Sandıklı Organize Sanayi'nin tamamlanmasına bağlıdır. Bölgedeki tarıma dayalı sanayileşme potansiyelinin etkin bir şekilde değerlendirilmesi, örnek bir yerel kalkınma modeli oluşturduğu gibi ulusal ekonomiye katkısını da açıkça ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Akşit, B. (1985) *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Ankara, Turhan Kitabevi.
- Berger, G. (1992) *Social Structure and Rural Development in the Third World*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Cobb, J. C. (1984) *Industrialization and Southern Society*, Lexington, by University Press of Kentucky.
- Data, R. (1996) "Peasant Production and Agrarian Commercialism in a Rice Growing Economy: Some Notes on a Comparative Perspective and The Case of Bengal in

- The Eighteenth century”, *Meanings of Agriculture*, P. Robb (ed.), Delhi, Oxford University Press, pp. 92-131.
- Davies, R. W. (1980) *The Soviet Collective Farm 1929-1930*, Great Britain, Macmillan Press Ltd.
- Ekin, N. (1979) *Endüstrileşme İlişkileri*, İstanbul, İ. Ü. İkt. Fak. Yayınları.
- Ersoy, M. (1984) “Çevre Toplumsal Formasyonlarında Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller”, *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, M. Ersoy ve Ç. Keskinok (der.), Ankara, Birey Yayıncılık, ss. 1-21.
- Franklin, H. (1973) “The Worker Peasant in Europe”, *Peasants and Peasant Societies*, T. Shanin (ed.), England, Penguin Books Ltd, pp. 98-102.
- Hall, R. H. (1994), *Sociology of Work*, California, A Sage Publications Company.
- Kemp, T. (1978) *Historical Patterns of Industrialization*, London, Longman.
- Kemp, T. (1969) *Industrialization in Nineteenth Century Europe*, London, Longman Press.
- Kriedte, P. et al., (1981) *Industrialization Before Industrialization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Polanyi, K. (2000) *Büyük Dönüşüm*, A. Buğra (çev.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Polanyi, K. (1969) “The Self-Regulating Market and The Fictitious Commodities: Labor, Land and Money”, *Comparative Perspectives on Industrial Society*, W. Faunce and W. Form (ed.), Boston, Little Brown and Company, pp. 202-209.
- Price, R. (1983) *The Modernization of Rural France: Communications, Networks and Agricultural Market Structure in Nineteenth Century France*, London, The Anchor Press Ltd.
- Richards, M. N. (1988) *Beyond The Sociology of Agrarian Transformation*, K. Ishwaran (ed.), New York, Library of Congress Ltd.
- Schneider, E. V. (1969) *Industrial Sociology*, London, Mcgraw Hill Company.
- Serin, N. (1963) Türkiye'nin Sanayileşmesi, Ankara, ?.
- Singh, T. (1994) “Landless Labour: a Challenge Still to be Met”, *Challenges Facing Agriculture and Rural Development*, T. Velayudham (ed.), New Delhi, Oxford & Ibh Publishing G. Pvt Ltd, pp. 211-214.
- Stinchcombe, A. L. (1966) “Agricultural Enterprise and Rural Class Relations”, *Class, Status and Power*, R. Bendix and S. Lipset (ed.), New York, The Free Press, pp. 182-189.
- Taylor, J. G. (1984) “Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkisi”, *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, M. Ersoy, Ç. Keskinok (çev ve der.), Ankara, Birey Yayıncılık, ss. 125-174.
- Weitz, R. (1995) “Rural Cooperation and the Stages of Economic Growth”, *Rural Cooperatives in Socialist Utopia*, W. S. Lees and G. Kressel (ed.), London, Praeger, pp. 245-256.
- Wood, E. M. (2002) *Kapitalizmin Kökeni*, A. Aksun (çev), Ankara, Epos Yayınları.
- Young, J. A. (1984) “Small Scale Farmers”, *Work in Market & Industrial Societies*, H. Applebaum (ed.), New York, Published by State University of New York, pp. 50-163.